

Dostluk ve Kardeşlikten Travmaya: Türk-Sovyet İlişkileri'nde 1922 Büyükelçilik Krizi

Evren KÜÇÜK

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kastamonu

E-Mail: kucukevren@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0904-2453

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26.07.2022 Kabul Tarihi / Accepted: 05.03.2023

ÖZ

KÜÇÜK, Evren, **Dostluk ve Kardeşlikten Travmaya: Türk-Sovyet İlişkileri'nde 1922 Büyükelçilik Krizi**, CTAD, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s. 1263-1293.

Ankara Hükûmeti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) arasındaki siyasi ilişkiler 3 Haziran 1920 tarihinde başlamıştı. 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması, Türk-Rus ilişkileri tarihinde bir tarafın diğerine askerî güçle dayatmadığı ilk antlaşma olmuştu. TBMM Hükûmeti ile RSFSC arasındaki dostluk ilişkilerine rağmen 21 Nisan 1922'de Tüm Rusya Karşı Devrim ve Sabotajla Savaş Olağanüstü Komitesi'nin (ÇEKA), Türkiye Moskova Büyükelçiliği'ne ait daireye casusluk yapıldığı gerekçesiyle baskın yapıp askerî ataşelik personelinin darp etmesi ve tutuklanması diplomatik krize neden olmuştu.

Büyükelçi Ali Fuat Paşa, söz konusu olaydan dolayı uluslararası hukukun çiğnendiği ve diplomatik dokunulmazlığa sahip apartman dairesinin ve personelin maruz kaldığı durumu protesto etmişti. Krizin Moskova'da çözülememesi ve Sovyet tarafının özür dilememesi üzerine Ankara Hükûmeti, Büyükelçi Ali Fuat Paşa'yı geri çağırılmıştı. TBMM Hükûmeti'nin 1920'lerin başında Sovyet Rusya ile karşı karşıya kaldığı en önemli kriz olarak

adlandırılabilir "Büyükelçilik Krizi" Sovyet tarafının özür dilemesi ile sona erdi.

Bu çalışmanın zaman dilimi 21 Nisan-15 Ağustos 1922 tarihleri arasındaki dönemle sınırlandırılmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerindeki kriz, kaynaklarda genelde "Ali Fuat Olayı, Ataşemiliterlik Baskını, Moskova Olayı" gibi isimlerle anılmıştır. ÇEKA'nın Türk Büyükelçiliği'ne ait bir daireye baskın yapması vakayı doğrudan diplomatik bir soruna yol açmıştı. Bu kriz, doğrudan Türkiye Moskova Büyükelçiliğini ilgilendiren diplomatik bir mesele olduğundan Büyükelçilik Krizi olarak nitelendirilmesi daha doğru olacaktır. Türk dış politikası literatüründe hâlihazırda bu olay, kriz olarak değerlendirilmediğinden Moskova Büyükelçilik Krizi'nin de dış politika krizlerinden biri olarak ele alınması gerektiğini iddia etmektedir.

Bu çalışmanın amacı TBMM'nin olağanüstü bir dönemden geçerken en önemli dostu ve destekçisi Sovyet Rusya ile yaşadığı krizin nedenlerini, gelişimini, sonuçlarını inceleyerek taraflar arasında kriz yönetiminin nasıl gerçekleştiği sorularına cevap aramaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Fuat (Cebesoy), Lev Mihayloviç Karahan, RSFSC, Semyon Aralov, TBMM, Kriz, Yusuf Kemal (Tengirşek).

ABSTRACT

KÜÇÜK, Evren, **From Friendship and Brotherhood to Trauma: 1922 Embassy Crisis in Turkish-Soviet Relations**, CTAD, Year 19, Issue 39 (Fall 2023), pp. 1263-1293.

Political relations between the government of Ankara and the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) began on June 3, 1920. The Treaty of Moscow, signed in 1921, was the first agreement in the history of Turkish-Russian relations in which one side did not use military force against the other. In spite of a friendly relationships between the Government of Grand National Assembly of Türkiye (GNAT) and the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), on April 21 1922, All-Russian Extraordinary Commission for Combating Counter-Revolution and Sabotage (CHEKA) raided the flat belonging to Turkish Embassy to Moscow on the grounds that espionage activities were conducted by the Embassy and assaulted and arrested the staff of military attaché, causing a diplomatic crisis. Ambassador Ali Fuat Pasha protested due to the violation of international law, as well as the fact that the apartment and personnel who had diplomatic immunity were damaged as a result of the incident. Since the crisis could not be resolved in Moscow, and the Soviet side did not apologize, the Ankara government recalled Ambassador Ali Fuat Pasha. The "Embassy Crisis", which can be called the most important crisis that the government of the Turkish

Grand National Assembly faced in relations with Soviet Russia in the early 1920s, ended with an apology from the Soviet side. The time period of this study is limited to the period from April 21 to August 15, 1922. The crisis in Turkish-Soviet relations was commonly referred to in sources under titles such as "Ali Fuat Incident, Military Attaché's Raid, Moscow Incident." The search of an apartment belonging to the Turkish Embassy by CHEKA directly led to a diplomatic problem. Since this crisis is a diplomatic issue that directly concerns the Turkish Embassy in Moscow, it would be more accurate to call it an embassy crisis. Turkish foreign policy literature argues that the Moscow embassy crisis should also be considered one of the foreign policy crises since the event is not currently considered a crisis. The aim of present study is to look for answers to the questions of how crisis management between the parties was realized by examining the causes, development and results of the crisis that GNAT faced with its main friend and supporter, Soviet Russia, while passing through an extraordinary period.

Keywords: Ali Fuat (Cebesoy), Lev Mihayloviç Karahan, RSFSR, Semyon Aralov, GNAT, Crisis, Yusuf Kemal (Tengirşek).

Giriş

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükûmeti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) arasındaki siyasi ilişkiler 3 Haziran 1920 tarihinde başlamıştı. Türkiye'de devlet kurma çalışmalarının da yoğunlaştığı bu ilk yıllarda iki ülke ilişkileri önem ve ivme kazanmıştı. Bu haliyle 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması Türk-Rus ilişkileri tarihinde bir tarafın diğerine askerî güçle dayatmadığı ilk antlaşma olmuştu.¹ Dolayısıyla iki tarafın dönemin şartları itibariyle memnuniyetle ve herhangi bir zorlama olmadan kabul ettiği bu antlaşma bundan sonraki ilişkilerin rotasını da belirlemişti. İlişkiler dostane bir mecrada ilerlerken Sovyet Rusya'da yaşanan Türk Büyükelçiliği'ne yönelik 21 Nisan 1922 tarihli baskın, TBMM ile RSFSC arasında bir türbülansa yol açmıştı. Büyükelçilik Krizi, 1945'teki kriz (Sovyetlerin Kars, Ardahan ve Boğazlar'da üs istekleri) gibi dış politikanın temel belirleyeni olmamışsa da her iki devletin ilişkilerinde kısa süreli bir travmaya neden olmuştu.

Bu çalışmanın amacı TBMM'nin olağanüstü bir ortam içerisinde en önemli dostu ve destekçisi Sovyet Rusya ile niçin kriz yaşadığı ve tarafların bu krizi nasıl yönettiğini incelemektir. ÇEKA niçin Türk Büyükelçiliğine baskın yaptı? Türk-Sovyet ilişkileri krizden nasıl etkilendi? Krizin çözülmesinde hangi aktörler rol oynadı? ÇEKA'nın baskınına karşılık TBMM Hükûmeti, benzer şekilde karşılık

¹ Bülent Gökay, *A Clash of Empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923*, I.B.Tauris, London-New York, 1997, s. 113-114.

verdi mi? Kariyerdışı bir diplomat olan Ali Fuat Paşa kriz yönetiminde başarılı oldu mu? Bu makalede söz konusu sorulara yanıt aranacaktır. Ayrıca Büyükelçilik Krizinin, dış politika çalışmalarında diplomatik bir kriz olarak değerlendirilmesi gerektiği makalenin iddiasıdır.

Dış politika krizlerini araştıran *International Crisis Behavior Project (ICB)*² ve *Türk Dış Politika Kriz İncelemeleri*³ adlı projeler, Türkiye'nin yaşadığı dış politika krizlerini de incelemiştir. Her iki çalışmaya da bakıldığında 21 Nisan 1922'deki "Büyükelçilik Krizi"ne yer verilmediği göze çarpmaktadır. Bu kriz, 1922'den itibaren gerek Türk gerekse Sovyet yetkililer tarafından ilişkilerin zarar görmemesi için unutturulmak istenen bir olay olduğundan Türk-Sovyet ilişkileriyle ilgili yapılan çalışmalarda da bu vaka ya geçiştirilmiş ya da özet bir şekilde anlatılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmadaki iddialardan biri de Türk Dış Politikasında yaşanan krizlerden birinin de Büyükelçilik Krizi olduğu gerçeğidir.

Hermann ve Phillips-Rimkunas'ın tanımlarına göre kriz kavramının temel özellikleri ana hatlarıyla şu şekildedir: (i) Sürpriz bir şekilde aniden ortaya çıkması, (ii) karar vericileri kısa bir süre içinde refleks göstermeye zorlaması, (iii) rutin olmaması ve (iv) tehdit oluşturmaktır.⁴ Beklenmedik bir şekilde "Büyükelçilik Krizi" de aniden ortaya çıkmış, yetkili kişileri hızlı bir şekilde karar vermeye zorlamış, rutin dışı bir uygulama olmuş ve ilişkilerin geleceği açısından risk potansiyeli içermiştir. Dolayısıyla bu olayı, kriz kategorisi kapsamında değerlendirmek gerekmektedir. 1922 Baskını başlangıç, gelişme ve sonuçları itibarıyla kriz tanımlamasının tüm aşamalarına sahiptir.

Türk-Sovyet ilişkilerine dair yapılan akademik çalışmalara bakıldığında Büyükelçilik Krizi üzerine yeterince çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu kriz üzerine tarihi belgeler Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi'nde bulunmakta olup çalışmada bu belgelerden de yararlanılmıştır. Olay hakkında en kapsamlı bilgi, olayın başaktörü Ali Fuat Paşa'nın kaleme aldığı "Moskova Hatıraları" adlı çalışmadadır. Adı geçen eser hatıra niteliğinde olduğundan diğer kaynaklarla karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ali Fuat Paşa'nın Moskova'da iken gönderdiği yazılar, dönemin

² The ICB Data Viewer, <http://www.icb.umd.edu/dataviewer/>. (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

³ Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri, <https://www.tdpkrizleri.org/category/tuerk-dis-politikasi-krizleri-listesi/>, (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023); Fuat Aksu, "Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanı ve Başbakanlar", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 13, Sayı 59, 2018, s. 68.

⁴ Charles F. Hermann, "International Crisis as a Situational Variable", James N. Rosenau (edt.), *International Politics And Foreign Policy; A Reader in Research and Theory*, New York Free Press, 1969, s. 409-421; Warren Phillips ve Richard Rimkunas, "The Concept of Crisis in International Politics" *Journal of Peace Research*, Sayı 3, 1978, s. 259-272.

aktörlerinin anıları, Sovyet ve Türk tarafının verdiği notalar, parlamento gizli tutanakları ve arşiv belgeleri incelenerek kriz değerlendirilmiştir.

Büyükelçilik Krizi ile ilgili yayınlar genelde Ali Fuat Paşa'nın Moskova Hatıralarına dayanılarak yazılmıştır. Örneğin, Gürün, Büyükelçilik Krizi'nden sonra Ankara'ya dönen Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya tekrar dönmeşişinin sebebini politik olmayıp başka bir göreve atanmasından dolayı gerçekleştiğini iddia etmiştir.⁵ Hâlbuki krizin başaktörü olan Ali Fuat Paşa, Sovyet Dışişleri kendisini Moskova'da görmek istemediğini açıkça belirttiğinden dolayı yoldayken geri dönmek zorunda kalmış ve Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Başkanlığına seçilmişti.⁶ Bilal N. Şimşir de Ali Fuat Paşa'nın anılarına dayanarak Sovyet tarafının suçlu olduğunu iddia etmiştir.⁷ Yerasimos'un Türk-Sovyet İlişkilerine dair eseri ise dikkat çekici olup alana önemli katkı sunmaktadır. Konumuz açısından önemi ise Sovyet tarafının verdiği notalara yer vermesidir.⁸ Rus kaynaklarına dayanılarak hazırlanan Türk-Sovyet ilişkilerine dair eserlerde ise adı geçen krize pek yer verilmediği görülmektedir.⁹ Konuyla ilgili en özgün ve kapsamlı Rusça kaynak, yayınlanan Dokumentı Vneşney Politiki SSSR (Документы Внешней Политики СССР) adlı eserin 5. ciltinde yer alan belgelerdir. Söz konusu belgeler, Türk kaynakları ile karşılaştırılarak çalışmada kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler (karşılaştırmalı olarak) öncelikle arşiv belgelerine ve yayınlanmış resmî dokümanlara dayanmaktadır.

Bu çalışmanın zaman dilimi 21 Nisan-15 Ağustos 1922 tarihleri arasındaki dönemle sınırlandırılmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerindeki kriz, kaynaklarda genelde "Ali Fuat Olayı, Ataşemiliterlik Baskını, Moskova Olayı" gibi isimlerle anılsa da olayı tam açıklayamamıştır. ÇEKA'nın (Tüm Rusya Karşı Devrim ve Sabotajla Savaş Olağanüstü Komitesi),¹⁰ Türk Büyükelçiliği'ne ait bir daireye baskın yapması vakayı doğrudan diplomatik bir soruna yol açmıştı. Bu kriz, doğrudan Türkiye Moskova Büyükelçiliğini ilgilendiren diplomatik bir mesele olduğundan

⁵ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.71.

⁶ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*. Cilt III, Altındağ, İstanbul, 1967, s.921; *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, Cilt II, Haz. Ç. Aslan-M. Toker, Ankara, TİTE, 2015, s. 806.

⁷ Bilal N. Şimşir, *Biçim Diplomatlar*, Bilgi, Ankara, 1996, s. 57-66.

⁸ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri, 1917-1923*, Boyut, İstanbul, 2000, s. 336-337.

⁹ Aleksandr Kolesnikov, *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Çev. İ. Kamalov, ATAM, Ankara, 2010, s.5-37; Dimitir Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Kaynak, İstanbul, 2014, s.11-97.

¹⁰ Büyükelçilik Krizi ile ilgili dönemin belgelerinde ÇEKA ifadesi kullanılmaya devam edildiği için çalışmada da GPU yerine ÇEKA kullanılmıştır.

Büyükelçilik Krizi olarak nitelendirilmesi daha doğru olacaktır. Çünkü hadise, Büyükelçiliğe ait bir dairede gerçekleşmiş, büyükelçilik personeli aranmış ve darp edilmiş, büyükelçiliğe ait evrak ve şifrelere el konulmuş ve sonrasında büyükelçi ve diğer görevliler görev yerlerinden ayrılmak durumunda kalmıştı.

ÇEKA ve Diplomatik Krizler

ÇEKA, Bolşevik rejimini karşı-devrimci saldırılara ve dış müdahalelere karşı korumak amacıyla 1917'de kurulmuştu. Sovyet Rusya'daki iç savaş, ÇEKA'nın faaliyet alanını genişlettiği gibi keyfi uygulamalara da yol açmıştı. Zaman zaman mahkeme kararlarını dahi görmezden gelebilmişti. Alınan kararların belirsizliği ve görünürdeki çelişkiler -ÇEKA'nın sınırsız yetkilere sahip olduğu varsayımı- kanunları veya kararnameleri etkisiz kılmıştı.¹¹ İktidarı güçlendirmek ve elde etmiş olduğu gücü muhafaza etmek için ÇEKA'nın başvurduğu yöntemler bir taraftan otoritesini arttırırken diğer taraftan saygınlığının azalmasına yol açmıştı. Bu durum, Morgenthau'nun belirttiği politika amaçları ile açıklanabilmektedir: (i) ya gücü elde etmek ve bunu korumak (ii) ya elde edilmiş bulunan gücü ve iktidarı arttırmak (iii) ya da elde edilmiş bulunan gücü ve iktidarı göstermek ve açığa vurmaktır. Dış politikasında sahip olduğu gücü; elinde tutmak, arttırmak, dışa vurmak ve göstermek amacı güden bir ulus ise prestij siyaseti izler.¹² Söz konusu prestij, otoritenin sağlanmasında ve iktidarda kalmasında bir araçtı.

Peki devletler şiddete ne zaman başvurabilir? Raymond Aron, devletin çıkarlarını güvence altına almak için şiddeti meşru görmeyen devletler arasında kabul gören bir yaklaşım olduğunu,¹³ Machiavelli ise devletin bekası için şiddete başvurulabileceğini şu sözlerle belirtmektedir: "*kötülük ya da şiddet insan doğasının değişmez bir niteliği olduğu için başvurulan bir araç değil, insanlığın karşı karşıya kaldığı tehlikelerin sonucu kullanmak zorunda kalacağı bir silahtır... Ancak devletin kalıcılığı için gerekli olduğunda başvurulmalıdır.*"¹⁴ ÇEKA, Bolşevik iktidarının bekası için şiddete başvururken diplomatik dokunulmazlık teamülünü de yok saymıştı. Fakat Carr'ın da ifade ettiği gibi uluslararası hukukun, kanunlara uyulmasını sağlayacak hiçbir yetkili aktörü yoktur. Belli durumlarda gerçekten de yasa ihlalinin olduğu yerlerde mağdur tarafın kabahatli tarafa misilleme yapma

¹¹ ÇEKA, 8 Şubat 1922'de feshedilerek işlevleri İçişleri Halk Komiserliği bünyesindeki GPU'ya (Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie-Devlet Siyasi Yönetimi) devredilmişti; bk. Edward Hallett Carr, *The Russian Revolution From Lenin to Stalin*, The Free, New York, 1979, s. 20, 40; E. H. Carr, "The Origin and Status of the Cheka", *Soviet Studies*, Cilt 10, No 1, 1958, s. 6-7.

¹² Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, Alfred A. Knopf, New York, 1948, s. 21-22.

¹³ Martin Griffiths, Steven C. Roach, M. Scott Solomon, *Fifty Key Thinkers in International Relations*, Routledge, New York, 2009, s. 4-5.

¹⁴ Niccolò Machiavelli, *Hükümdar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2008, s. 21.

hakkını tanır. Ama bu kendine yeterli olma hakkının tanınmasıdır. Hukukun iki kaynağı olan teamül ve yasama arasından uluslararası hukuk sadece teamülü tanımaktadır.¹⁵

Sovyet Rusya'daki kaotik ortamda (iç savaş sırasında) diplomatik dokunulmazlığın ve ayrıcalığın bir işlevi bulunmamaktaydı. Özellikle ÇEKA'nın faaliyetleri incelendiğinde Türk Büyükelçilik baskının ÇEKA tarafından ortaya konulan ilk diplomatik kriz olmadığıdır. ÇEKA'nın daha önceden de başka krizlere neden olduğu görülmektedir. Örneğin Almanya ile ilişkileri koparmak ve olası bir çatışmaya yol açmak için iki Sol SR (Left Socialist-Revolutionaries) üyesi (aynı zamanda ÇEKA üyesi) 6 Temmuz 1918'de Almanya Büyükelçisi Wilhelm von Mirbach'ı öldürmüştü. Suikastçı Sol SR üyeleri, ÇEKA Başkanı Felix Dzerzhinski'nin sahte imzasıyla onaylanmış kimlik kartlarını göstererek Mirbach ile görüşebilmişti. Suikasttan sonra ayaklanmalar bastırılarak Sol SR üyelerinin birçoğu tutuklanmış ve içlerinden ÇEKA Başkanı Dzerjinski'nin yardımcısı da dâhil on üç kişi kurşuna dizilmişti.¹⁶ Söz konusu suikast ÇEKA içindeki Sol SR üyelerinin tasfiye edilmesine yol açmışsa da tam anlamıyla başarılı olunamamıştı. Diğer taraftan ÇEKA'nın Bolşevik rejimini karşı-devrimci saldırılara karşı koruma güdüsü onu âdeta 'vazgeçilmez ve dokunulmaz' kılmıştı.

“Dostluk ve Kardeşlik”ten Travmaya: Büyükelçilik Krizi

Büyükelçilik Krizi, kuramsal ve kavramsal olarak, diplomasinin niteliği ve diplomatların rolü üzerinden çözümlenebilir. Nitekim diplomatik krizlerin oluşum ve çözümünde aktif rol alan diplomatlar, ülkesinin dış politikasına şekil verdiği gibi akredite olduğu devletin hedefleri, amaçları ve planları hakkında da bilgi (ve istihbarat) toplamakla görevlidir. Diplomatik misyonlarda görevlendirilen ataşeler ise buldukları ülkenin fiili ve potansiyel planlanmış askerî planları hakkında bilgi toplamakla sorumludur. Bir devletin dış ülkelerdeki diplomatik misyonlarından aldığı raporlar, kendisinin alacağı kararların doğruluğunun ve sağlamlığının vazgeçilmez bir parçasıdır.¹⁷ Fakat diplomatların veya ataşelerin, casusluk faaliyetleriyle ve gayrimeşru yollardan bilgi toplaması-ispatlanması halinde- diplomatik krizleri beraberinde getirebilmektedir.

¹⁵ E.H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, London, Palgrave Macmillan, 2016, s. 159-160.

¹⁶ Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Cilt 1, W. W. Norton and Company, New York-London, 1985, s. 164-165; Alfred Erich Senn ve Harold J. Goldberg, “The Assassination of Count Mirbach”, *Canadian Slavonic Papers*, Cilt 21, No 4, 1979, s. 438-445; Ettore Cinnella, “The Tragedy of the Russian Revolution Promise and Default of the Left Socialist Revolutionaries in 1918”, *Cahiers du Monde russe*, Cilt 38, No 1/2, 1997, s. 66.

¹⁷ Morgenthau, *age.*, s. 423-424.

Aron, diplomasiyi oyuncularının bazen hayatlarını kaybetme riskine girdikleri bir oyuna benzetmektedir. Diploması oyununda diplomatlar kendi ülkelerinin sembolik temsilcileri olduğundan diplomatlara gösterilen saygı ülkelerine gösterilmiş sayılır. Diplomat, saygısızlığa uğrarsa ülkesi de saygısızlığa uğramış anlamına gelmektedir.¹⁸ Diplomatik dokunulmazlık ve casusluk kavramlarının iç içe girdiği Büyükelçilik Krizi, Türk-Sovyet ilişkilerinde diplomatik krize yol açmıştı.

Moskova'daki Türkiye Büyükelçilik binası, elçilik personeli için yeterli olmadığından Sovyet Dışişleri, Mayıs 1921'de Bolshaya Dmitrovka Sokağı'ndaki bir daireyi Türk Büyükelçiliğine tahsis etmişti. Aynı hizmet binası olan bu dairede elçilik ataşelerinden Yüzbaşı Rıza ve İdris Çora Beyler daimi olarak hizmet vermekteydi. Büyükelçilik bünyesinde çalışan ve Sovyet coğrafyasında görev yapan diğer ataşeler de Moskova'ya döndüklerinde aynı dairede misafir olarak kalmaktaydı. 21 Nisan 1922'de Türk Büyükelçiliği, akşam saatlerinden gece yarısına kadar Bolshaya Dmitrovka Sokağı'ndaki ataşemiliterlik dairesi ile iletişim kurmak istemiş fakat bir türlü haber alamamıştı. Ne telefonla ulaşılabilmiş ne de gönderilen memur gelebilmişti. Nihayet gece yarısı saat ikiden sonra ataşemiliter ve ataşeler, büyükelçiliğe gelerek Rusların saldırısına maruz kaldıklarını söylemişti. Saldırıya uğrayan elçilik personeline göre durum tamamen Sovyet ÇEKA'sı tarafından organize edilmiş bir olaydı. Moskova'daki askerî okulları ziyaret etmek için Sovyet Hükûmeti, daha önce Türk ataşelere izin vermişti. Sovyet Askerî Okulları Müfettişliği de Orşevski adında bir subayı kendilerine mihmandar olarak görevlendirmişti. Orşevski bu münasebetle tanıştığı Ataşemiliter Binbaşı Ziya Bey'in ziyaretine gelmek isteyince Ziya Bey söz konusu kişiden şüphelendiği için önce kabul etmek istememiş fakat subayın ısrarı ve ricası üzerine kendisini 21 Nisan'da Bolshaya Dmitrovka'daki dairede kabul edebileceğini bildirmişti. Binbaşı Ziya Bey olası bir duruma karşı 21 Nisan'da Moskova'daki diğer Türk askerî ataşeleri de apartmana çağırılmıştı. Orşevski, geldiğinde Binbaşı Ziya, Yüzbaşı Saim (Önhon) ve eşi Münire Hanım, Yüzbaşı İdris Çora ve Yüzbaşı Emin Beyler hazır bulunmuştu. Orşevski, bir Rus kurmay subay arkadaşını da tanıştırmak istediğini söyleyerek yakında oturan arkadaşını da alıp getirmek üzere dışarıya çıkmıştı. Bir süre sonra arkadaşıyla geri dönünce paltolarını astıkları yere Orşevski'nin arkadaşı bir el çantası bırakmıştı. Bir süre sonra Türk ataşeliği çembere alınmış ve kapıyı zorla açan silahlı dokuz ÇEKA görevlisi içeriye girerek dairede bulunanlara oldukları yerde kalmalarını ve kımlıdadıkları takdirde ateş edeceklerini, daireye haydutları aramak için geldiklerini söylemişti. Bu esnada Türk ataşeler, hem uluslararası hukukun vermiş olduğu dokunulmazlığı göz önünde bulundurarak hem de

¹⁸ Raymond Aron, *Peace and War: A Theory of International Relations*, Routledge, New York, 2017, s.91; Morgenthau, *age.*, s. 52.

Türkiye'nin dostu olan bir ülkede bulduklarını düşünerek kendilerini savunmayı gerekli görmemişti. Görevliler, Sovyet güvenlik personeline Türkiye Büyükelçiliği mensupları ve siyasi heyetin üyesi olduklarını uygun bir dille anlatmaya çalışmıştı. Diplomatik kartlarını göstererek açıklama yapmalarına rağmen, bu çabalar görevlilerin, şiddetini artırmaktan başka bir işe yaramamıştır.¹⁹

Büyükelçi Ali Fuat Paşa, durumu derhâl ele alarak Türk görevlilerden olayı dinledikten sonra olayın tesadüfi bir hadiseden ibaret olmayıp Sovyet Dışişleri Komiserliğinin de özel bir maksatla olaya iştirak ettiğini, Sovyet Hükûmetinin kararlaştırdığı bir kriz olduğuna ve bu krizin de devam ettirilmek istenildiği düşüncesi içinde olmuştu. Bunun üzerine öncelikle krizi acil bir şekilde çözmeyi ve kaybolan itibarın iadesini düşünmüştü. Ali Fuat Paşa, gece yarısı saat üç buçukta Elçilik Başkâtibi Aziz Bey'i, Dışişleri Komiser Yardımcısı Lev Mihayloviç Karahan'a göndererek Türk memurlarından alınan belgeleri, Mösyö Orşevski ve arkadaşından da alınan evrakla karıştırılarak bir araya konulan çanta ile beraberinde götürmüş olduklarını bildirmişti. Devamında Yüzbaşı Emin Efendi'nin derhâl elçiliğe iade edilmesini ve bu hadiseye bir an önce son verilmesini istemişti. Komiser Yardımcısı Karahan telefonda görüştüğü Elçilik Başkâtibi Aziz Bey'e, (vaktin geç olmasından dolayı) ertesi gün saat 11.00'a kadar kendisine müsaade edilmesini ve meseleyi halledeceğini söylemişti. Ertesi gün belirtilen saate kadar cevap alınmayınca bu kez Sovyet Dışişleri Komiserliğine hitaben 22 Nisan 1922'de gayet acele işaretle bir nota gönderilmişti.²⁰ Bu notada, 21 Nisan'da geçen hadise ve aynı gece Karahan'ın telefonla Elçilik Başkâtibi Aziz Bey'e vermiş olduğu cevap hatırlatıldıktan sonra saat 11'i geçtiği halde komiserlikten henüz olumlu bir cevap alınmaması üzerine büyükelçilik vazifesinin çok müşkül bir duruma girmiş olduğu bildirilmişti. Ali Fuat Paşa, bu halin devamı takdirinde hiçbir siyasi mesuliyeti üzerine almayacağını, memleketine dönebilmek için gereken hazırlıkların yapılması maksadıyla komiserlikçe gerekli yerlere emir verilmesini istemişti.²¹

Notanın hemen ardından Özel Polis Dairesi'nde tutuklu ve çantanın başında bulunan Yüzbaşı Emin Efendi, elçiliğe telefon ederek yanında Dışişleri Komiserliği Yakınoğu Şube Müdürü Pastohov'un olduğunu ve müdürün "*derhal daireyi terk edip elçiliğe gitmesini, aksi takdirde tutuklanacağını söylediğini*" iletmişti. Ali Fuat Paşa da "*Rus memurları size her ne yapmak isterse istesin siz çantanın*

¹⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982, s. 428-430; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 240.

²⁰ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA)*, Kutu:327, Gömlek:20, Belge:20, 4 Haziran 1922; TİTEA,327/13/13, 22 Nisan 1922. Bk. Ek:5-6.

²¹ Cebesoy, *age.*, s. 432-433.

başından ayrılmayacaksınız” talimatını vermişti. Krizin bir an önce sonlandırılması için Ali Fuat Paşa, Sovyet Dışişleri’ne 22 Nisan’da bu kez sert bir nota vermişti. Notada olayı tekrarlayarak olayın her noktasının uluslararası hukuka ve siyasi memurlara tanınan ayrıcalıklara aykırı olduğunu vurgulamıştı. Söz konusu notada şu ifadelere yer verilmişti:

“Büyükelçiliğin bir parçası olan apartman dairesinin aranmasına önceden emir verildiği halde büyükelçilik haberdar edilmemiş, Türk tarafından bir memur çağrılmamış ve arama tek taraflı yapılmıştır. Tatbik edilen muamele de değil bir siyasi memura, hatta bir hayduda layık olmayacak tarzdadır. Büyükelçiliğin bir parçası olan apartmanın tek taraflı aranması Sovyet Rus hükûmetinin kanunlarına da aykırı bir harekettir... ÇEKA memurlarının vahşiyane muameleleri neticesinde bir ataşemizin eşi ile Yüzbaşı Emin hastalanmış ve yaralanmıştır. Yapılan bu tecavüzler karşısında büyükelçilik, Rus Sovyet hükûmetini en şiddetli surette protesto etmeye mecbur kalmıştır. Buna sebebiyet verenler hangi teşkilat ve komiserlik olursa olsunlar şiddetli bir şekilde cezalandırılmalıdırlar.”²²

Bir yandan Ali Fuat Paşa’nın olayı vahşiyane olarak değerlendirmesi diğer taraftan Sovyet tarafının krizi çözmek yerine tırmandırma politikası izlemesi iki ülke ilişkilerinde travmanın derinleşmesine yol açmıştı. Bu nota, taraflar arasında olayın krize evirildiğini gösteren bir durum olmuştu.

Sovyet Dışişlerine gönderdiği notalara rağmen ne bir yanıt ne de özür alan Ali Fuat Paşa, devam eden krizde artık Moskova’da, TBMM Hükûmeti’nin Olağanüstü Elçisi sıfatıyla görevini devam ettiremeyeceğini düşünerek pasaportunu hazırlatıp Sovyet Dışişlerine göndermişti. Aynı gün içerisinde 25 Nisan 1922’de Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan kişiye özel mektubunda 21 Nisan gecesi meydana gelen olay hakkında Ali Fuat Paşa ile görüşmeyi, kişisel bakış açıları ortaya konularak olayın aydınlatılabileceğini ifade etmişti. Devamında bugün veya yarın kendisini Dışişleri Halk Komiserliği’ne beklediğini nazik bir şekilde dile getirmişti.²³ Öte yandan Ali Fuat Paşa, TBMM Hükûmeti’nden veya Hariciye Vekâleti’nden herhangi bir bilgi al(a)madan Sovyet Dışişleri’ne birçok nota vermişti. Olağan durumlarda kendi hükûmetinden emir almadıkça söz konusu notaları vermesi teamüllere aykırıydı. Fakat Ali Fuat Paşa, bir kriz durumuyla karşı karşıya kaldığından ve Ankara ile herhangi bir iletişim kuramadığından bekleyecek zamanı da olmamıştı.

²² *age.* s. 434-435.

²³ *TİTEA*, 327/20/20, 4 Haziran 1922; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 436-437; Büyükelçilik krizinden kısa bir süre önce Mart 1922’de Sovyet tarafı, TBMM yönetiminin Enver Paşa ile iş birliği içerisinde olduğunu düşündüğünden Enver Paşa’ya bir mektup taşıdığı iddiasıyla bir Türk kuryesini tutuklatmıştı. Söz konusu durum Ali Fuat Paşa ile Sovyet Dışişleri Komiserliğinin arasını açmıştı. Bu krizin etkileri sona ermeden Büyükelçilik Krizi patlak vermişti; bk. Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s. 194.

Karahan'ın davetine icabet etmeyen Ali Fuat Paşa, 25 Nisan 1922'de gönderdiği notasında (gerçekte olmayan) rahatsızlığının devam ettiğini ve ne vakit görüşebileceğini bilmediğini ileri sürerek görüşmeyi reddetmişti. Bu sırada Buhara'da ve diğer bölgelerde faaliyet gösteren Türk subayları da buldukları yerlerden uzaklaştırılmış ardında da Moskova'da tutuklanmıştı. Dolayısıyla söz konusu kriz Moskova ile sınırlı kalmamıştı. Ali Fuat Paşa notasının devamında Buhara, Harzem ve Türkistan Cumhuriyetlerinde kalmış olan Türk subaylarının sebepsiz yere tutuklandığını ve Moskova'ya gönderildiğini, Türk memurlarının Gümrü'den geçerken kötü muameleyle maruz kaldığını, kuryelerin diplomatik çantalarının açıldığını ve Rusya'nın genelinde Türk memur ve vatandaşlarına "vahşiyane tecavüzler" yapıldığını Karahan nezdinde protesto etmişti.²⁴ Bu sırada Enver Paşa, Buhara'da ayaklanmayı başlatınca Sovyetler, bölgede ne kadar Türk subay ve öğretmen varsa tutuklamaya başlamıştı. Sovyetler, TBMM Hükûmeti'nin Buhara'ya Büyükelçi olarak atadığı Ali Galip Paşa'nın ayaklanmadan dolayı görev yerine gitmesine izin vermemişti. Tiflis Temsilcisi Muhtar Bey'e göre Doğu Buhara'da çıkan isyan ve Ali Galip Paşa'nın asker olması Sovyet yetkilileri tedirgin etmişti. TBMM Hükûmeti de Büyükelçilik krizinden sonra yeni krizlerin ortaya çıkmasını engellemek amacıyla Ali Galip Paşa'nın görev yerine gönderilmesinin imkânsız olduğunu, merkezde kalması ve fırsat buldukça Sovyetler nezdinde teşebbüste bulunulması kararını almıştı.²⁵ Enver Paşa'nın başlattığı isyan, Türk-Sovyet ilişkilerinin önemli bir kırılma noktası olmuştu. Sovyetler, TBMM Hükûmeti'nin Enver Paşa'ya destek verdiğinden şüphelendiği için her türlü girişime kuşkuyla bakmıştı.

Ali Fuat Paşa'nın, olayı "vahşiyane tecavüzler" olarak değerlendirmeye devam etmesi üzerine Sovyet Dışişleri de sertleşmiş ve 27 Nisan'da Karahan, tutuklanan kişilerin Sovyet sınırlarının dışına çıkarılması gerektiğini yazmıştı. Notada 21 Nisan gecesi yaşanan krizin araştırma işinin daha fazla ertelemeye mümkün olmadığı, Ankara'daki Büyükelçi Aralov'a telgrafla söz konusu kriz hakkında TBMM Hükûmeti ile fikir alışverişinde bulunulması talimatı verdiğini belirtmişti. Devamında Türk Büyükelçiliğinin ileri sürdüğü iddiaların asılsız olduğunu asıl suçlu tarafın Türk memurların olduğunu, uluslararası hukuku hiçe sayarak ve dokunulmazlık muafiyeti adı altında casusluk faaliyetlerinde bulduklarını iddia etmişti. Ayrıca Sovyet güvenlik memurlarının; dostluk ilişkilerine saygı göstererek, son derece disiplinli bir şekilde Türk elçilik memurlarına karşı, uluslararası hukuk kurallarına tamamen uygun davrandıklarını ileri sürmüştü. Karahan notasının sonunda Aralov ile Ankara

²⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/247.671.11, 10 Eylül 1922; Cebesoy, *age.*, s. 438.

²⁵ BCA, 30.18.1.1/ 5.22.17, 30 Temmuz 1922; Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*. Cilt 2, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 791, 793.

Hükûmeti'nin görüşmesi neticesinde krizin en kısa zamanda çözüleceğini umduğunu belirtmişti.²⁶ Böylece Sovyet Dışişleri, krizin merkezinde bulunan Moskova Büyükelçiliğini devreden çıkarıp olayı Aralov-TBMM görüşmelerine havale etmişti.

Sovyet Dışişleri, 29 Nisan'da Türk Büyükelçiliği'ne gönderdiği diplomatik notada el konulan çantanın içerisinde elçiliğe ait olan ve casuslukla ilgisi bulunmayan evrakların iadesi için çantanın açılacağını ve içeriğinin incelenmesi için bir memurun gönderilmesini istemişti. Fakat Türk Büyükelçiliği, evrakın ve çantanın zorla alındığını, TBMM Hükûmeti'ne karşı hiçbir mesuliyet yüklenemeyeceğini, sadece çantanın iadesi için bir memur gönderilebileceğini bildirmişti. Ali Fuat Paşa'nın "uzlaşmaz" tavrı ve Sovyet tarafının özür dilemeye yanaşmaması krizin Moskova'da çözümünü güçleştirmişti. Ali Fuat Paşa'ya göre Karahan ile görüşmeye gitmiş olsa bile krizin çözülemeyeceği aşikârdı. 1 Mayıs 1922'de Sovyet Dışişlerine son notasını gönderen Ali Fuat Paşa, özetle herhangi bir casusluk olayının yaşanmadığını, çanta ile ilgilenen Türk memurun işkenceye maruz kaldığını, arama esnasında tüm belgelerin karışık bir şekilde bir çantaya doldurulduğunu ve elçilik aramasının önceden planlandığını ileri sürmüştü.²⁷

Elçilik binasının dokunulmazlığı göz önünde bulundurulunca diploması temsilcisinin izni olmadan, elçilik binasına herhangi bir devletin memurlarının girmeleri, araştırma yapmaları mümkün değildi. 1961 Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi'nin 22. Maddesinde: "Miyon binaları dokunulmazlığı hâizdir. Kabul eden devlet yetkilileri miyion şefinin rızası olmadıkça, bu binalara giremezler" denilmektedir.²⁸ Her ne kadar bu kural 1961'de kabul edilmiş olsa da öncesinde de bir teamül olarak geçerliydi. Elçilik binasına tanınan dokunulmazlık, diplomatik temsilcinin elçilik binası dışındaki ikametgâhına, emrindeki nakil araçlarını da kapsamaktadır. Elçilik binasının dokunulmazlığı devletler hukukunda kabul edilmiş olmakla beraber, bu dokunulmazlık imtiyazının suiistimal edilmemesi de gerekmektedir. Suiistimal gerçekleştiğinde ilgili devlet, elçilik binasına gerekli müdahalelerde bulunabileceği kabul edilmiştir.²⁹ Örneğin Paris'teki Sovyet Büyükelçiliği'nde Maslahatgüzar M.

²⁶ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR (Документы Внешней Политики СССР)*, Cilt 5, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, 1961, s.274-276; Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda*, s. 454-455.

²⁷ Cebesoy, *age.*, s. 440-442.

²⁸ "Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961", *Birleşmiş Milletler Anlaşmalar Sayfası* https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

²⁹ Seha L. Meray, "Diplomasi Temsilcilerinin Hukuki Statüsü", *SBF Dergisi*, Sayı 3, 1956, s. 99-100.

Biezedowsky, 3 Ekim 1929'da Fransız polisine giderek Moskova'dan çağrılmış olmasına rağmen dönmek istemediği için eşinin ve kızının elçilikteki GPU (ÇEKA) tarafından gözaltına altına alındığını ifade etmişti. Bunun üzerine Fransız polisi elçilik binasına girerek gözaltındaki kişileri kurtarmıştı.³⁰

Sovyet güvenlik görevlilerinin ele geçirdiği belgeler casusluk belgeleri miydi, söz konusu belgelerde Ali Fuat Paşa'yı suçlayıcı herhangi bir belge var mıydı vb. soruların cevapları TİTE Arşiv belgelerinden öğrenilebilmektedir. Ali Fuat Paşa, Ankara'ya döndükten sonra Hariciye Vekâleti'ne verdiği raporunda; zorla alınan belgelerde Sovyetler aleyhine tertip edilmiş casusluğa dair kendisinin herhangi bir iştirakinin olmadığını ve buna dair herhangi bir belge bulunmadığını, elçilik görevlilerinin de Hariciye Vekâleti'nin verdiği talimat doğrultusunda hareket ettiğini ve casusluğa dair herhangi bir belgenin olmadığını ifade etmiştir. Ali Fuat Paşa'nın raporunda belirttiğine göre, el konulan belgelerde yabancı gazetelerden derlenmiş Sovyet ordusuna ait bilgiler, Rusya'daki esirlerle ilgili resmî evraklar ve elçiliğin şifre anahtarı vardı.³¹

Diplomatik belgelere el konulduktan sonra Ali Fuat Paşa, durumu Hariciye Vekâleti'ne bildirmek istemiş fakat Sovyet yetkililer, uluslararası hukuka aykırı olarak telgrafların gönderilmesini önlediği gibi kuryelerin gidiş-gelişini de engellemişti. Hariciye Vekâleti, Tiflis Temsilciliği aracılığıyla 23 Nisan'dan itibaren Moskova'daki Büyükelçiliğinden haber alamayınca Aralov nezdinde yaptığı girişimler neticesinde 29 Nisan'dan itibaren Moskova'dan Ankara'ya telgraf gönderilmesine izin verilmişti. Söz konusu telgraf Ankara Hükûmeti'ne, 2 Mayıs'ta ulaşabilmişti. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Ali Fuat Paşa'nın telgrafını aldıktan sonra ertesi gün (3 Mayıs) Ankara'daki Sovyet Büyükelçiliği'ne sert bir nota vermişti. Notada Rus yetkililerin gerçekleştirdiği olayın uluslararası hukuka aykırı olduğu, çantanın iade edilmemesi ve Türk memurlarının darp edilmesi olayın vahametini artırdığı, olaydan ötürü özür dilenmediği takdirde Büyükelçinin, Moskova'da bırakılmayacağı ve olayın protesto edildiği bildirilmişti. Sovyet tarafı herhangi bir özür beyan etmeyince TBMM Hükûmeti, Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya dönmesine izin vermişti. 6 Mayıs'ta dönebileceği bilgisini alan Ali Fuat Paşa, 10 Mayıs'ta hareket ederken Sovyet yetkililer bu kez Bahriye Eski Nazırı Cemal Paşa'yı arabulucu yapmıştı. Ali Fuat Paşa, artık geriye dönmenin imkânsız olduğunu söyleyerek Moskova'dan ayrılmıştı.³² Casusluk olayı ile başlayan kriz, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir sarsıntıya yol açmış ve

³⁰ Herbert Whittaker Briggs, *The Law of Nations; Cases, Documents, and Notes*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1952, s. 790.

³¹ TİTEA, 327/20/20, 4 Haziran 1922.

³² Cebesoy, *age.*, 447-449; Karabekir *age.*, s. 1241. Ali Fuat Paşa, 9 Kasım 1920'de Moskova atanmıştı; bk. Ek-1.

TBMM Hükûmeti'nin Moskova'daki ilk büyükelçisi, personeliyle olaylı bir şekilde Ankara'ya dönmek zorunda kalmıştı.

Sovyet Rusya ile dostluk ilişkileri tesis etmek için 'zoraki' bir şekilde³³ TBMM Başkanı M. Kemal Paşa'nın isteğiyle Ali Fuat Paşa, yeterince bilmediği, herhangi bir tecrübesi olmadığı halde diplomatlık görevini kabul etmek durumunda kalmıştı. Moskova Büyükelçiliği, TBMM Hükûmeti'nin ilk diplomatik temsilciliği olması hasebiyle büyük bir önem taşımaktaydı. İstiklal Savaşı'nın önde gelen komutanlarından biri olan Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya atanması, TBMM Hükûmeti'nin Sovyetlere verdiği önemi de göstermekteydi.

Moskova'da büyükelçilik krizi çözülmeyince konu Ankara'ya havale edilmişti. Söz konusu olayla ilgili olarak kendisi de eski bir ÇEKA subayı olan Sovyetler'in Ankara'daki Büyükelçisi Aralov, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünden sonra (6 Mayıs'ta) Karahan'a Türk Elçiliği'nin basılma hadisesinin Ankara'daki etkisi üzerine raporunu göndermişti. Raporunda; Türk Hükûmeti'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın, olayı önemsiz bulduğunu, iki ülke arasındaki samimi ilişkileri etkilemeyeceğini ama dünya kamuoyunun ve kendi halklarının gözleri önünde hakarete uğramış olduklarını düşündüklerini ifade etmişti. Türk yetkililerin aranması, belgelerine el konulması dokunulmazlık hakkını ihlal etmişti. Türk Hükûmeti, "dostça, yoldaşça" özür dilenmesi gerektiğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa görüşmede Aralov'a eğer Karahan veya dışişlerinden herhangi bir kişi, daha başlangıçta Ali Fuat Paşa'ya gitmiş ve olayı dostça bir tavırla açıklamış olsaydı, her şey orada halledilmiş olacağını söylemişti. Aralov da Karahan'a yazdığı raporunda şu tavsiyede bulunmaktaydı: Bizim görevlilerin Türk Büyükelçilik memurlarına karşı yaptıkları kaba muameleden dolayı siz sade ve dostça bir tavırla özür dilerseniz, olay kapatılacak ve Ali Fuat Paşa, yerinde kalacak veya – eğer ayrılmış ise- geri dönmesi emredilecektir. Türk Büyükelçiliği memurlarının işledikleri suçlara gelince; Türk Hükûmeti bu konuların kendisine iletilmesini istiyor, bir soruşturma komitesi atanması gerekirse, Türk tarafı bu konuda mutabıktır.³⁴ Mustafa Kemal Paşa, daha önce ataşelik yaptığı için gerçekleşen olayın sıradan bir hadise olduğunun farkındaydı fakat krize yol açan durumdan, Sovyet yetkililerin uluslararası hukuka aykırı olarak diplomatik dokunulmazlığı bulunan binaya girmelerinden

³³ Behiç Erkin, *Hatırat 1876-1958*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s.201-202. İngiliz yetkililere göre Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'yı başından atmak ve bir Bolşevik-Kemalist askerî ittifakının imzalanması için Moskova'ya Büyükelçi olarak atamıştı; bk. Salahi R. Sonyel, *Kaygılı Yıllar*, Remzi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 193.

³⁴ Raymond W. Leonard, *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918-1933*, London, Greenwood Press, 1999, s. 10; Çağatay Benhür, *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 89-90.

ve yine dokunulmazlık ilkesinin hiçe sayılmasından rahatsız olmuştu. Bu da egemenlik ilkesine büyük hassasiyet gösteren TBMM Hükûmeti'ni oldukça rahatsız etmişti. Özür dilenmediği takdirde Ankara Hükûmeti'nin saygınlığına da büyük darbe vurması kaçınılmazdı.

Büyükelçilik Krizi devam ederken Menşeviklerin Batum'da ve sınırda Türk temsilcilerini tutuklayarak üzerlerini aramaları, Ankara'da tedirginliği daha da arttırmıştı. Bunun üzerine TBMM Hükûmeti, Sovyetlere dolaylı olarak tepki göstermiş, Sovyetlerin Mersin Konsolosluğunun açılışını çeşitli bahanelerle geciktirmişti.³⁵ Diğer taraftan Ali Fuat Paşa, Moskova'dan ayrılmasına rağmen Türk-Sovyet ilişkileri tamamen kopmamıştı. Enver Paşa'nın, Buhara'da Sovyetlere karşı harekete geçmesi Sovyet yetkilileri tedirgin etmişti. Karahan, Ali Fuat Paşa'nın ayrılmasından sonra Aralov'a (11 Mayıs'ta) gönderdiği telgrafında: Enver Paşa, Buhara'da isyan edince bölgedeki Müslümanlar arasında Ankara Hükûmeti ve Mustafa Kemal Paşa tarafından desteklendiği algısının ortaya çıktığını, Mustafa Kemal Paşa'dan parlamentoda ve basında, Enver'i desteklemediklerine dair bir açıklama yapmasını istemişti. Karahan devamında casusluk olayına son verilmesi Türkiye ile olan dostluğun bittiği anlamına gelmediğini fakat bu dostluğun Türk elçilik memurlarına Rusya'ya karşı casusluk yapma hakkını da veremeyeceğini şu sözlerle dile getirmişti: *"İster suç işlemiş olsun isterse düşünceşiz davranmış olsun, hepsi birdir, hiç kimse, hatta bizzât Ali Fuat bile, Türkiye ile olan dostluğumuzu baltalayamaz. Biz Türkiye'ye karşı dostluğumuzu eskiden de, şimdi de yeterince kanıtladık ve kanıtlamaktayız. Bunun en somut kanıtı altın ve silah olarak yaptığımız yardımdır."*³⁶ Karahan son olarak Aralov'a Mustafa Kemal Paşa'ya şu hatırlatmayı yapmasını istemişti: Türk ordusu Yunanlıların saldırısıyla gerilemeye başladığında Enver'i Anadolu'ya sokmadıklarını, artık dostluğunu göstermek sırasının Türkiye'ye geldiğini belirtmiş ve Enver meselesinde gerekli desteği talep etmişti. Sovyetlere göre ilişkiler, "Enver olayı" ile ya pekişecektir ya da bozulacaktır.³⁷ Karahan, Ali Fuat Paşa'yı uzlaşmaz bir kişi olarak gördüğü için kriz sonrasında (ayrıldığı halde) Moskova'da görmek istemediğini büyükelçisi aracılığıyla açıkça TBMM Hükûmeti'ne bildirmişti. Sovyet Dışişleri'ne göre Türk-Sovyet dostluk ilişkileri Ali Fuat Paşa'ya bırakılamayacak kadar değerliydi.

Ali Fuat Paşa Moskova'dan döndükten sonra da kriz devam etmişti. Büyükelçilik Krizinden dolayı TBMM Bakanlar Kurulu'nda (İcra Vekilleri Heyeti) yoğun tartışmalar yaşanmıştı. Krizin gerçek sebebini ne TBMM

³⁵ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, çev. H.A. Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2010, s. 131.

³⁶ *Dokumenti V neşney Politiki SSSR*, s.379; Yerasimos, *age.*, s. 456.

³⁷ *Aynı yer.*

Hükûmeti ne de Ali Fuat Paşa bilmektedir. Ali Fuat Paşa casusluk olayından Sovyetlerin uluslararası hukuku hiçe sayıp sert girişimlerde bulunmasına anlam verememişti. Nitekim Ankara'ya döndükten sonra Hariciye Vekâleti'ne verdiği raporunda "hükümetimizin bu meseleyi tetkik ederken Rusya Sovyet Hükûmeti'nin ne gibi bir maksatla böyle vakaya sebep verdiğini tetkik etmesi[ni] kemal-i ehemmiyetle" istemişti.³⁸

Ali Fuat Paşa'nın ve TBMM Hükûmeti'nin sebebinin bilmediği krizde, aktif rol alan ÇEKA niçin Türkiye Elçiliğine baskın düzenlemişti? Olayın üzerinden belli bir süre geçtikten sonra Ali Fuat Paşa, Sovyet tarafının "sıradan" bir casusluk hadisesini, bu derece büyütmesini çeşitli tahminlerle değerlendirmiştir. Ona göre Rusya'daki iç gelişmeler, Kafkasya ve Orta Asya'daki olaylar, hadiseyi tetiklemişti. Çünkü Sovyetler, Türkiye'den kuvvet alan ve Türk İstiklal Savaşını yakından takip eden Orta Asya ve Kafkasya'daki Türklere, TBMM Hükûmetini aciz ve zayıf bir durumda göstermek istemişti.³⁹

Kazım Karabekir Paşa'ya göre ise Doğu Buhara'da isyanın başlaması ve Enver Paşa'nın da bu isyanda yer alması Moskova'daki krizi tetiklemişti. Karabekir'e göre Türk Büyükelçiliği binasına yapılan baskın, Buhara isyanında "Ankara Hükûmetinin alakası var diye yapıldığı muhakkaktır."⁴⁰ Buhara'ya büyükelçi olarak tayin edilen Ali Galip Paşa'nın Trabzon'dan hareket etmemesi ve tercihen Tahran'a tayin olunmasını da Ruslar rica etmişlerdi. Kazım Karabekir, tüm bu gelişmelerin birbirine bağlı işler olduğunu dile getirmişti. Karahan'ın verdiği notalar ve Aralov'a gönderdiği yazılara bakıldığında Sovyet Hükûmeti'nin Enver Paşa konusunda tedirginlik içinde olduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın desteğini talep ettiği görülmektedir.⁴¹

Ali Fuat Paşa, Ankara'ya döndükten sonra TBMM Hükûmeti, krizin çözümü ve Ukrayna ile imzalanan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın (2 Ocak 1922) yürürlüğe konulması için Mart 1922'de Dr. Rıza Nur başkanlığındaki bir heyeti, Sovyetlere göndermişti. Ali Fuat Paşa, Ankara'ya döndüğü için Moskova'daki görüşmeleri geçici olarak Dr. Rıza Nur yürütmüştü. Ankara'da Aralov, Moskova'da ise Dr. Rıza Nur sorun çözme diplomasisi (problem-solving diplomacy) çerçevesinde krizi yatıştırarak ilişkilerin daha fazla zarar görmesini engellemişti.⁴² TBMM İcra Vekilleri Heyeti, devletin onuru kırıldığından Sovyet

³⁸ *TİTEA*, 327/20/20; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, İnikat:42, Cilt 3, Celse:1, 11 Mayıs 1922, s. 359.

³⁹ Ali Fuat Çebesoy, *Siyasi Hatıralar*, haz. O.S. Kocahanoğlu, Cilt 1-2, Temel Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 55.

⁴⁰ Karabekir, *age.*, s. 1240.

⁴¹ *Aynı yer.*

⁴² Dr. Rıza Nur başkanlığındaki heyet, Ukrayna ile yapılan anlaşmanın tasdiknameleri için Mart 1922'de Ukrayna'ya oradan da Moskova'ya geçmişti; bk. *BCA*, 30.18.1.1/4.52.18, 12 Mart 1922.

Rusya'dan özür talebinde bulunması kararı almıştı. Sovyetler'den herhangi bir cevap gelmeyince Dr. Rıza Nur'a söz konusu krizi de inceleme görevi verilmişti. Rıza Nur yaptığı inceleme ve görüşmeler neticesinde krizin sorumlusu olarak Ali Fuat Paşa'yı görmüştü. Ona göre Ali Fuat Paşa, Moskova'da İngiliz Temsilcisi ve Polonyalı yetkililer ile temas kurmuştu. Bu durum Sovyet yetkililerini rahatsız etmişti. Diğer taraftan Rıza Nur, Rus ordusuna dair belgelerin ve haritaların Ali Fuat Paşa'nın emriyle ve Polonyalılar ile ortak bir şekilde çalındığını iddia etmişti. Rıza Nur, dedikoduları da gerçekleşmiş gibi yansıtarak Ali Fuat Paşa'nın Sovyet yetkililer tarafından kovulduğunu ve memurların hapsedildiğini belirtmişti.⁴³ Bir büyükelçinin bulunduğu yerde diğer ülke elçileriyle ve temsilcileriyle temas kurması ve görüşmesi diplomasinin gereği idi. Ayrıca casusluk olayında Ali Fuat Paşa'nın doğrudan bir rolü olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunamamıştı. Diğer taraftan Sovyet tarafı da söz konusu olayda Ali Fuat Paşa'yı suçlamak yerine sadece onun uzlaşmaz tavrından ve tepkisinden rahatsızlık duymuştu.

Rıza Nur'un çelişkili iddialarına rağmen Ali Fuat Paşa'nın görevinde başarılı olup olmadığı tartışmalıdır. Nitekim Harold Nicolson'a göre ideal diplomat, "doğruluk, kesinlik, siikûnet, iyi huy, sabır, alçakgönüllülük ve sadakat" gibi özelliklere sahip olması gerekir. Bir Büyükelçinin başarılı olabilmesi için ayrıca akredite edildiği ülkedeki yetkililerin güven ve sempatisini de kazanması gerekmektedir.⁴⁴

Ali Fuat Paşa her ne kadar krizi Moskova'da çözmek için uğraşmışsa da olumlu bir netice alamamıştı. Ali Fuat Paşa, Moskova'dan ayrılmadan önce, Açıksoz gazetesinin muhabirine verdiği demeçte, Türkiye'de yapılacak genel seçime katılmak amacıyla kısa bir süre için yurda döneceğini, resmî görüşmelerde bulunmak üzere Ankara'ya gitmek üzere olduğunu ve Sovyet Rusya ile ilişkilerin önceki gibi iyi olduğunu açıklamıştı. Fakat Ali Fuat Paşa, İran'ın Moskova Büyükelçisiyle görüştüğünde Moskova'ya dönmek niyetinde olmadığını söylemişti. Ali Fuat, komünizmi ve Bolşevik yönetimini beğenmediğini hiçbir vakit gizlememişti. Ankara'da Mustafa Kemal Paşa, ona Batıyla barış yapılıncaya dek Sovyet Rusya ile olan dostluğu sürdürmenin önemini, Türkiye'nin kesin olmayan Batı dostluğu adına Rusya'yı bırakmayacağını ifade etmişti.⁴⁵

Ali Fuat Paşa, Büyükelçilik Krizi'ni değerlendirirken birbiriyle örtüşmeyen ifadelere de yer vermişti. Moskova'da iken göndermiş olduğu raporlarda Sovyet tarafını suçlayarak herhangi bir casusluk olayının olmadığını iddia etmişti.

⁴³ Nur, *age.*, s. 910-912, *BCA*, 30.18.1.1/4.55.9, 30 Nisan 1922.

⁴⁴ Harold Nicolson, *Diplomacy*, London, Oxford University, 1942, s. 104-105.

⁴⁵ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, s. 194-195.

Benzer iddialarını “Moskova Hatıraları”nda da ileri sürmüştü fakat “Siyasi Hatıraları”nda Türk ataşemiliterlerinin tecrübesizliklerinden ötürü suçüstü yakalandıklarını âdeta itiraf etmiştir:⁴⁶

“Ataşemiliterlerin esaslı görevlerinden bir tanesi de, nezdinde buldukları devlet ordularının her türlü gizli işlerini mümkün olduğu kadar öğrenmeye çalışmaktı. Fakat görevlerini yaparken asla bir suçüstüne sebebiyet vermemeleri gerekirdi. Ne yazık ki yeni ataşemiliterler, bu işte tecrübesizliklerinin kurbanı olmuşlardı. Hadise, suçüstü haline getirilmişti... Meseleyi haber alır almaz, Rus Hariciye Komiserinden tahkikatın müşterek yapılmasını istemiştim.”

Hâlbuki Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan, komiserliğe davet edip kendisiyle görüşmek isteyince Ali Fuat Paşa (olmayan) sağlık problemini gerekçe göstererek diplomatik girişimlerden kaçınmıştı. Diğer taraftan el konulan çantanın Sovyet ve Türk yetkiler nezdinde açılması için büyükelçilikten bir memur istenildiğinde Ali Fuat Paşa söz konusu isteği reddedip sadece çantanın alınması için bir memur gönderebileceğini bildirmişti. Ayrıca “iki memleket arasındaki münasebetlerin ancak Ankara’da hallolunabileceğini ileri sürdüm” ifadesi de gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Sovyet tarafı, Ali Fuat Paşa ile krizi çözemeyeceğini anlayınca Büyükelçi Aralov’a olayı havale ederek çözümsüzlüğe Ankara’da çare arama yoluna gitmişti. Ayrıca Sovyet tarafı her ne kadar uluslararası hukuka ve teamüllere aykırı bir şekilde büyükelçiliğe ait binayı arayıp belgelere el koymuşsa da diplomasi kapısını tamamen kapatmamış ve müzakereleri tamamen dondurmamıştı. Sovyet Dışişleri, gerek İran Büyükelçisini gerekse Cemal Paşa’yı da arabulucu olarak devreye koymuştu.⁴⁷

Ankara Hükûmeti’nin baskından dolayı Sovyet tarafından talepleri şunlar olmuştu: özür bildirilmesi, olaya karışanların cezalandırılması ve buna benzer olayların tekrar yaşanmayacağına dair teminat verilmesiydi.⁴⁸ Ali Fuat Paşa, ÇEKA görevlilerinin her türlü diplomasi ve hatta nezaket kaidelerinin dışında hareket etmelerini, “vahşiyane” bir tahkikat tarzı diyerek, protesto etmekle yetinmişti. Eski bir Ataşemiliter olan TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ile yaptığı görüşmede: “*Hariciyemizin nokta-i nazarı da, sizin gibi. Rusların eninde sonunda bu hadiseyi istediğimiz tarzda ve lehimize halledeceği merkezindedir... Garp ile davamızı halledinceye kadar Rusları idare etmeğe ve dostluğumuzu muhafazaya mecburuz*” sözleri ile krizin kendi lehlerinde çözüleceğine inanmıştı.⁴⁹ Bu inançta olan Hariciye Vekili Yusuf Kemal de Aralov’un ve Ali Fuat Paşa’nın verdiği

⁴⁶ Cebesoy, *age.*, s. 55-57.

⁴⁷ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 428-446; *Dokümenti Vneşney Politiki SSSR*, s. 274-276.

⁴⁸ Karabekir, *age.*, s. 1240.

⁴⁹ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, s. 55-57.

bilgilerle yetinmeyip 18 Mayıs 1922'de Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'e gönderdiği yazıda konu hakkında istihbarat toplamasını istemişti.⁵⁰ Sovyetlerle iyi ilişkilerin sürdürülmesi TBMM Hükûmeti için hayati önem taşıdığından çok yönlü bir diplomasi yürütülmeye çalışılmıştı. Bu arada Moskova'daki temsilciliğin seviyesi ikinci kâtip seviyesine indirilince Bakü ve Tiflis temsilciliklerinden gelen bilgiler de dikkate değerd.

Büyükelçilik Krizi devam ederken, bir taraftan Türk-Sovyet ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi için bazı adımlar atılmış diğer taraftan Türkiye'ye silah ve cephane yardımı sürdürülmüştü. 29 Nisan'da Novorossisk'deki Türk konsolosuna bir parti daha silah ve cephane teslim edilirken 3 Mayıs'ta Aralov, Ankara Hükûmeti'ne 3,5 milyon altın Rubleyi vermişti. 17 Haziran'da ise 30.000 otomatik tüfek şarjörü verilmişti.⁵¹ Söz konusu girişimlerden de anlaşılacağı gibi TBMM-Sovyet ilişkileri rasyonalitenin belirleyiciliğinde diplomatik konjonktürdeki dalgalanmalardan bağımsız kendi mecrasında etkinliğini sürdürdüğü görülmektedir.

Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinden başından itibaren rahatsız olan İngiltere de Büyükelçilik Krizi'ni yakından takip etmişti. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği, Londra'ya gönderdiği raporda büyükelçilik krizine rağmen "*Türkiye ufak bir Batı desteği uğruna Rus ittifakının varlığını tehlikeye atma konusunda hala isteksizdir*" şeklinde yazmıştı.⁵² Basit bir casusluk olayından dolayı ilişkilerin bozulmasını ve yeni krizlerin ortaya çıkmasını Türk ve Sovyet tarafı da istememişti. Nitekim Sovyetlerin Ankara'daki Büyükelçisi Aralov, 19 Haziran 1922'de Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği notasında; derin üzüntülerini, olaydan mesul olanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı ve el konulan çantanın -bir Türk memur gözetiminde- ÇEKA dairesinde açılarak büyükelçiliğe ait evrakların teslim edileceğini bildirerek söz konusu notanın TBMM Hükûmeti'ne tebliğ edilmesini istemişti. Sovyet tarafı gerçekleşen casusluk olayından dolayı değil de diplomatik teamüllere aykırı bir şekilde büyükelçilik dairesine baskın yaptığından dolayı özür dilemişti. Özür üzerine İcra Vekilleri Heyeti, Sovyet Elçisinin verdiği özür beyanatının yeterli olduğunu ve mesul kişilerin cezalandırılacak olmasını da memnuniyetle karşılamıştı. Yusuf Kemal Bey, verilen bu nota üzerine Ali Fuat Paşa'yı bilgilendirerek Sovyet tarafının özür bildirdiğini ve artık görev yerine gitmesini rica etmişti.⁵³

⁵⁰ Karabekir, *age.*, s. 1242.

⁵¹ Yerasimos, *age.*, s. 337; *Dokümanı Vneşney Politiki SSSR*, s. 454.

⁵² *The National Archives (TNA)*, Foreign Office (FO), 371/9176, (E 10937/10937/44), 1923.

⁵³ *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, s. 785-786.

Ali Fuat Paşa'nın tekrar Moskova'ya döneceğini öğrenen Karahan, Rıza Nur'a "Geldiği anda, bududumuzda tutup, hakaretle iade edeceğim" diyerek tepkisini ortaya koymuştu. Rıza Nur'un söz konusu tepkiyi Ankara Hükûmeti'ne bildirmesi üzerine Ali Fuat Paşa'nın tayini iptal edilmişti.⁵⁴ Yoldayken Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'ne seçildiğini öğrenen Ali Fuat Paşa, Ankara'ya dönerek 17 Temmuz 1922'de Moskova Büyükelçiliği'nden istifa etmişti. Ali Fuat Paşa, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti başkanlığını kabul ettiği için Moskova'ya tekrar dönmediğini iddia etmişti.⁵⁵

Kriz süresince Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Moskova tarafında ise Karahan aktif rol oynamıştı. Vladimir Lenin ise 1921'den itibaren dış politika meselelerine bizzat katılımı önemli ölçüde azaltmıştı. Büyükelçilik Krizi süresince niçin Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin değil de yardımcısı Karahan olayla ilgilenmişti? Bunun sebebi Çiçerin'in Avrupa'da Cenova'da konferansa katılmış olmasıydı. Nitekim Çiçerin 1922 yılının sonbaharında yani krizin bitişinden sonra Moskova'ya gelebilmişti.⁵⁶ Büyükelçilik Krizi'nde başat aktörler olarak TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Hariciye Vekili Yusuf Kemal, Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Semyon Aralov ve Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan olarak ön plana çıkmıştı.

Ankara Diplomasisi ve Tartışmalar

TBMM'nin 1920-1923 yılları arasında yürütme ve yasama erklerini bünyesinde barındırarak (İstanbul Hükûmetine rağmen) Hariciye Vekâleti ve parlamenterler aracılığıyla yürütmüş olduğu diplomatik faaliyetler Ankara Diplomasisi olarak adlandırılabilir. Ankara Diplomasisi, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa başkanlığında yürütülürken Hariciye Vekâleti de dış ilişkilerinin yürütülmesinden sorumluydu.⁵⁷

İcra Vekilleri Heyeti ve Hariciye Vekâleti, meclisi her türlü diplomatik gelişme hakkında bilgilendirmek zorundaydı. Milletvekilleri, egemenlik ilkesine büyük bir hassasiyet gösterdiği için Büyükelçilik Krizini de yakından takip etmişti. Moskova Büyükelçiliği hakkında Amasya Milletvekili Ali Rıza Bey, TBMM Başkanlığına verdiği soru önergesinde "Rusya'daki Elçiliğimiz Rus Hükûmeti tarafından aranmış mıdır ve aranma sebebi nedir ve ne gibi şeyler almıştır?"

⁵⁴ Nur, *age.*, s. 921.

⁵⁵ Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları, s.806; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 455.

⁵⁶ Georgi Çiçerin, "Lenin ve Dış Politika", *Sovyet İktisadının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar, Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?*, Çev. O. Geridönmez, Evrensel Basım, İstanbul, 2010, s. 126-128.

⁵⁷ Olağanüstü bir ortam olduğu için TBMM, yürütme ve yasama erklerinde olduğu gibi yargılama (İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla) erkini de bünyesinde barındırmıştır. Dolayısıyla güçler birliği sistemi uygulanmıştır.

Hükümetimiz bu hale karşı ne harekette bulunmuştur ve son durum nedir?” gibi soruların yanıtlanmasını isteyince konu TBMM gizli oturumunda 11 Mayıs 1922’de ele alınmıştı. Yusuf Kemal Bey; *“Hadise henüz kapanmamıştır”* diyerek Rusya’daki Büyükelçilik binasının aranmadığını, elçiliğe bağlı dairenin silahlı ÇEKA memurları tarafından basılıp arandığını açıklamıştı. Yusuf Kemal Bey arama sebebini bilmediklerini, bir şifre anahtarının alındığını ve TBMM Hükümeti’nin dost bir devlete karşı riayet etmek icap eden her türlü hususa uymakla beraber uluslararası hukuku ve teamülleri esas alarak ne gibi tedbirler alınması gerekiyorsa onu yaptıklarını açıklamıştı. Sovyet Elçisi Aralov’un 7 Mayıs 1922’de Yusuf Kemal Bey ile görüşerek Türk-Sovyet dostluğu hakkında her türlü teminatı vermesi Ankara Hükümeti’nin olayı soğukkanlı bir şekilde değerlendirmesini sağlamıştı.⁵⁸

Büyükelçilik Krizinden bir süre sonra 15 Haziran 1922’de TBMM gizli oturumunda karşılıklı gönderilen notalar ve son gelişmeler hakkında Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Meclisi tekrar bilgilendirmişti. Buna göre Aralov, 23 Mayıs’ta verdiği notada Moskova’da meydana gelen olayın kısa bir süre içinde sonuçlandırılması gerektiğini ifade etmişti.⁵⁹ TBMM’nin kendilerine ihtiyaç duyduğunun farkında olan Sovyet tarafı, notada olayın büyütülmeden bir an önce kapanması gerektiği mesajını vermişti.

Yusuf Kemal Bey, TBMM’de Sovyet tarafının verdiği notayı okuyunca milletvekilleri arasında da itiraz ve gürültü sesleri yükselmışti. Milletvekilleri, uluslararası hukuktan örnekler vererek diplomatların dokunulmazlığa sahip olduğu ve olayın casusluk olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmişlerdi. Sonuç olarak TBMM’deki milletvekilleri, uluslararası hukuka ve Sovyet kanunlarına aykırı hareket edildiğinden dolayı Sovyet tarafının, ilgili yetkililerini cezalandırmasını, özür ve benzer olayların bir daha yaşanmayacağına dair teminat verilmesini istemişti.⁶⁰ Sonunda Büyükelçi Aralov, olayın daha fazla büyümesini önlemek ve krizi bir an önce sonlandırmak için hükümeti adına resmî bir şekilde derin üzüntülerini bildirmişti. Verilen notalar hakkında açıklama yapıldıktan sonra milletvekilleri, Aralov’un verdiği notada tam olarak özür verilip verilmediğini gündeme getirince Yusuf Kemal Bey, *“Neyi münakaşa edeceğiz efendim. Mesele doğrudan doğruya Türkiye-Rusya dostluk meselelerine aittir ve bu arada üzücü bir hadise cereyan etmiştir”* şeklinde cevap vermişti.⁶¹

⁵⁸ *Gizli Celse Zabıtları*, 11 Mayıs 1922, s. 356-360.

⁵⁹ *Gizli Celse Zabıtları*, İnikat:55, Cilt:2, Celse:2-3, 15 Haziran 1922, s. 434-437.

⁶⁰ *Gizli Celse Zabıtları*, 15 Haziran 1922, s. 435-440.

⁶¹ Aynı yer.

TBMM gerek iç gerekse dış politikanın yürütülmesinde doğrudan söz sahibiydi. Dolayısıyla büyükelçilik krizinde de egemenlik ilkesinden taviz vermemeye büyük özen göstermiştir. 1921 Anayasası her ne kadar dış politikanın yönetimi hakkında detaylı bilgiler vermezse de anayasanın 3. maddesinde iç ve dış politikanın TBMM Hükûmeti tarafından idare edileceği belirtilmiştir.⁶² Dolayısıyla dış politikaya ilişkin kararlarda nihai ve siyasi sorumlu karar birimi TBMM Hükûmeti'di. Bu sorumluluktan ötürü TBMM Hükûmeti, meclise hesap veren konumdaydı. TBMM'deki görüşmelerde Türk-Sovyet ilişkilerinin önemli olduğu ve korunması gerektiği konusunda milletvekilleri hemfikirdi. Fakat Sovyet tarafının uluslararası hukuka aykırı bir şekilde diplomatik daireye baskın yapması, Türkiye'nin egemenliğine yapılmış bir saldırı olarak değerlendirilmişti. Yusuf Kemal Bey, meclise karşı sorumlu olduğundan krizi tüm detaylarıyla anlatmaya çalışmıştı. Dolayısıyla meclisin onayıyla, Sovyet tarafının özür notası kabul edilerek kriz sonlandırılmıştı. Nitekim devletlerin hayatta kalmak ve güç elde etmek için çıkarları doğrultusunda hareket ettiğini belirten Thukydides, tehlike anında insanların mantıklı hareket ederek karşı tarafı ikna etmesi her iki taraf için de yararlı olacağını ifade etmektedir.⁶³ Benzer şekilde Hobbes da "*fiziksel güç bakımından en zayıf olan kişi, ya gizli bir tertip ya da kendisi ile aynı tehlike altında olan başkalarıyla birleşerek en güçlü kişiyi öldürmeye yetecek kadar güçlüdür*"⁶⁴ ifadesiyle ittifakların önemine dikkat çekmişti.

Büyükelçilik Krizi, Türk-Sovyet ilişkilerinde bir travma yaşatmış olsa da son diplomatik kriz olmamıştı. Nitekim II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında meydana gelen krizler, Soğuk Savaş döneminde de devam etmişti. Örneğin 30 Mayıs 1949'da Türk Diplomatik Kurye Yüzbaşı Fuat Güzaltan, Moskova'dan Türkiye'ye gelirken trende şüpheli bir şekilde ölü bulunmuştu. SSCB yetkilileri olayı bir intihar olarak açıklasa da yabancı basına göre Türk kuryesi Ankara'daki ABD ajanlarına teslim edilecek çok gizli belgeler bulundurduğundan Sovyet ajanları tarafından öldürülmüştü.⁶⁵ Dolayısıyla 1922 Büyükelçilik Krizi, özgün atipik bir olay olmayıp ÇEKA'nın diplomasi ve hukuk dışı birçok uygulamalarından biridir.

⁶² 1921 Anayasası (Teşkilâtı Esasiye Kanunu), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023).

⁶³ Thukydides, *Peloponnesos Savaşları*, çev. F. Akderin, İstanbul, Belge, 2019, s. 275.

⁶⁴ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Oxford-New York, Oxford University Press, 1998, s. 82.

⁶⁵ Yusuf Turan Çetiner, *Turkey and the West: From Neutrality to Commitment*, University Press of America, Maryland, 2014, s. 285.

Sonuç

Bu çalışmada TBMM'nin olağanüstü bir ortam içerisinde önemli dostu ve destekçisi Sovyet Rusya ile niçin kriz yaşadığı ve tarafların bu krizi nasıl yönettiği sorularına geçerli bir yanıt aranmıştır. Ayrıca Türk dış politikası literatüründe hâlihazırda bu olay kriz olarak değerlendirilmediğinden Moskova Büyükelçilik Krizi'nin de dış politika krizlerinden biri olarak ele alınması gerektiğini iddia etmektedir. Çalışmadaki bulgular ise şu şekildedir:

İlk olarak krizi çıkartan, tırmandıran ve sonlandıran taraf Sovyet Rusya olmuştur. İkincisi, 1920'lerin başından itibaren artan Türk-Sovyet ilişkilerindeki yakınlığa rağmen Moskova Büyükelçilik Krizi ilişkilerde bir bunalıma yol açmıştı. Fakat her iki tarafın birbirlerine ihtiyacı ve kaotik ortam, tarafların söz konusu krizi daha fazla büyütmeden sonlandırmasını sağlamıştı.

Üçüncüsü, yerli ve yabancı literatürde Ali Fuat Paşa'nın "Moskova Hatıraları"nın temel kaynak olarak kullanılması olayın tek taraflı değerlendirilmesine yol açmıştır. Söz konusu hatıra, krizin başaktörü durumunda olan kişinin bir nevi kendisini savunma metnidir. Dolayısıyla öteki tarafın (Sovyetlerin) iddialarına (özellikle verdikleri notalara) bakılmadan yapılan analizler tek taraflı kalmıştır. Ali Fuat Paşa, Büyükelçilik Krizi'ni değerlendirirken birbiriyle örtüşmeyen ifadelerle yer vermiştir. Moskova'da iken göndermiş olduğu raporlarda Sovyet tarafını suçlarken benzer şekilde Moskova Hatıraları'nda da iddialarını sürdürmüştür. Fakat "Siyasi Hatıraları" adlı çalışmasında Türk ataşemiliterlerinin tecrübesizliklerinden ötürü suçüstü yakalandıklarını âdeta itiraf etmiştir. Nitekim Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Lev Karahan'ın verdiği notalara da bakıldığında Türk ataşemiliterlerinin casusluk faaliyetlerinde buldukları için baskın yapıldığı vurgulanmıştı. ÇEKA'nın baskın yapmasının sebebi ise Enver Paşa'nın Buhara'da başlattığı isyan ve bu isyana TBMM Hükûmeti'nin destek verdiği veya vereceği korkusuydu. Nitekim casusluk olayında Rus ordularının olduğu yerleri gösteren haritalar da ele geçirilmişti. Özellikle Karabekir'in iddiaları gerçeklerle örtüşmektedir. TBMM Hükûmeti ile iyi ilişkiler kurulmasına rağmen bir taraftan casusluk olayına karışıldığı iddiası diğer taraftan Enver Paşa Olayı'nın patlak vermesi isyanda Ankara Hükûmeti'nin parmağı olduğu kuşkusunu Sovyet yetkililer nezdinde tedirginliğe yol açmıştı. Bu da Büyükelçilik Krizini tetiklemişti.

Dördüncüsü krizin, klasik diplomatik kanallarla çözüldüğüdür. Krizin çözülmesinde TBMM diplomasisi çerçevesinde aktör olarak Mustafa Kemal Paşa'nın ve Yusuf Kemal Bey'in öteki tarafta ise Büyükelçi Aralov'un ve Komiser Yardımcısı Karahan'ın rolü büyük ölçüde ön plana çıkmıştır. Kriz çözüldükten sonra Sovyet yetkililer, el koymuş oldukları belgeleri ve yazışma şifrelerini Türkiye Moskova Büyükelçiliği'ne getirip teslim etmişlerdi. Casusluk

olayından sorumlu görülen kişiler de (ataşemiliterler) -Sovyetler tarafından istenmediği için- Ali Fuat Paşa ile birlikte Türkiye'ye dönmek zorunda kalmışlardı. Beklenmeyen, rutin olmayan ve kendine özgü spesifik bir olay olan Büyükelçilik Krizi'nde diplomatik aktörlerin rolü önemli ölçüde ön plana çıkmıştır. Türkiye tarafında olayı yöneten TBMM Hükümeti iken Sovyet tarafında ise Dışışleri Komiserliği olmuştur. TBMM her ne kadar bir yasama organı olduğu halde olayı yakından takip ederek Sovyet tarafının özür dilemesi gerektiği konusunda ısrarda bulunmuştur. Dolayısıyla TBMM, sadece iç politikada değil dış politika üzerinde de oldukça etkili olduğu yaşanan olayda da görölmektedir.

TBMM Hükümeti'nin ve Ali Fuat Paşa'nın kriz süresince itiraz ettiği nokta Sovyet yetkililerin, diplomatik dokunulmazlığa sahip binada, uluslararası hukuka ve teamüllere aykırı bir şekilde arama yapmaları ve belgelere el koymalarıydı. TBMM Hükümeti, devletin onuru zedelendiği için Sovyet tarafından özür beklemiş ve sonunda Ankara Büyükelçisi Semyon Aralov'un özür dilemesi ile olay kapanmıştı. Sovyet tarafı, karşılaştığı diplomatik krizin büyümesini engellemek ve çözüm üretmek için özür dilediği varsayılmaktadır. Özellikle Mustafa Kemal (Atatürk) döneminde Türk-Sovyet ilişkileri dostane bir biçimde yürütöldüğu için söz konusu krizin gündeme getirilip ilişkilere zarar vermemesine özen gösterilmiştir. Nitekim olay, basında ve kamuoyunda âdeta geçiştirilmiştir. Sonraki dönemlerde de gündeme gelmeyen (veya getirilmeyen) Büyükelçilik Krizi, Türk ve Sovyet tarafının unutmak istediği bir hadise olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumburbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara

BCA, 30.10/247.671.11, 10 Eylül 1922.

BCA, 30.18.01.01/1.18.12, 9 Kasım 1920.

BCA, 30.18.01.01/5.22.17, 30 Temmuz 1922.

BCA, 30.18.01.01/6.41.13, 21 Aralık 1922.

BCA, 30.18.1.1/ 5.22.17, 30 Temmuz 1922.

BCA, 30.18.1.1/4.52.18, 12 Mart 1922.

BCA, 30.18.1.1/4.55.9, 30 Nisan 1922.

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE), Ankara

TİTE, Kutu:327, Gömlek:20, Belge:20, 4 Haziran 1922

TİTE, 327/13/13, 22 Nisan 1922.

The National Archives (TNA), Kew, Birleşik Krallık

Foreign Office (FO), 371/9176, (E 10937/10937/44), 1923.

Yayımlanmış Resmî Belgeler

- (1922) *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, İnikat:42, Cilt 3, Celse:1, 11 Mayıs.
- (1922) *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, İnikat:55, Cilt:2, Celse:2-3, 15 Haziran.
- (1961) *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR* (Документы Внешней Политики СССР), Cilt 5, Moskva, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı.
- (2015) *Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları*, Cilt II, Haz. Ç. ASLAN - M. TOKER, Ankara, TİTE.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

- AKSU Fuat (2018) Türk Dış Politikası Krizlerinde Hükümetler, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 13, Sayı 59, s. 65-87.
- ARALOV Semyon (2010) *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. H.A. EDİZ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- ARON Raymond (2017) *Peace and War: A Theory of International Relations*, Routledge, New York.
- BENHÜR Çağatay (2008) *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- BRIGGS Herbert Whittaker (1952) *The Law of Nations; Cases, Documents, and Notes*, Appleton-Century-Crofts, New York.
- CARR Edward Hallett (1958) The Origin and Status of the Cheka, *Soviet Studies*, Cilt 10, Sayı 1, s.1-11.
- (1979) *The Russian Revolution From Lenin to Stalin*, The Free Press, New York.
- CEBESÖY Ali Fuat (1982) *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- (2011) *Siyasi Hatıralar*, Haz. O.S. KOCAHANOĞLU, Cilt:1-2. Temel Yayınları, İstanbul.
- CINNELLA Ettore (1997) The Tragedy of the Russian Revolution Promise and Default of the Left Socialist Revolutionaries in 1918, *Cahiers du Monde russe*, Cilt 38, Sayı 1/2, s. 45-82
- ÇETİNER Yusuf Turan (2014) *Turkey and the West: From Neutrality to Commitment*, University Press of America, Maryland.

- ÇİÇERİN Georgi (2010) Lenin ve Dış Politika, *Sovyet İktisadının İlk Yıllarında Lenin'den Anılar, Yönetmeyi Nasıl Öğrendik?*, Çev. O. GERİDÖNMEZ, Evrensel Basım Yayınları, İstanbul.
- ERKİN Behiç (2010) *Hatırat 1876-1958*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÖKAY Bülent (1997) *A Clash of Empires: Turkey between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923*, I.B.Tauris Yayınları, London-New York.
- GRIFFITHS Martin ROACH – SOLOMON Steven C. – SCOTT M. (2009) *Fifty Key Thinkers in International Relations*, Routledge, New York.
- GÜRÜN Kamuran (2010) *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HERMANN Charles F. (1969) International Crisis as a Situational Variable, *International Politics and Foreign Policy; A Reader in Research and Theory*, Ed. James N. ROSENAU, Free Press, New York.
- HOBBS Thomas (1998) *Leviathan*, Oxford University Press, Oxford-New York.
- KARABEKİR Kâzım (2009) *Günlükler (1906-1948)*. Cilt 2, Haz. Yücel DEMİREL, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- (2010) *İstiklal Harbimiz*, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KOLESNIKOV Aleksandr (2010) *Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Çev. İ. KAMALOV, ATAM Yayınları, Ankara.
- LEONARD Raymond W. (1999) *Secret Soldiers of the Revolution: Soviet Military Intelligence, 1918-1933*, Greenwood Press, London.
- MACHIAVELLI Niccolò (2008) *Hükümdar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- MERAY Seha L., (1956) Diplomasi Temsilcilerinin Hukuki Statüsü, *SBF Dergisi*, Cilt 11, Sayı 3, s.79-117.
- MORGENTHAU Hans J. (1948) *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, Alfred A. KNOPF, New York.
- NICOLSON Harold (1942) *Diplomacy*, Oxford University, London.
- NUR Rıza (1967) *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, Altındağ Yayınları, İstanbul.
- WARREN Phillips - RIMKUNAS Richard (1978) The Concept of Crisis in International Politics, *Journal of Peace Research*, Sayı 3, s. 259-272.
- SENN Alfred Erich - GOLDBERG Harold J. (1979) The Assassination of Count Mirbach, *Canadian Slavonic Papers*, Cilt 21, Sayı 4, s. 438-445.
- SONYEL Salahi R. (1986) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II.*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

----- (2012) *Kaygılı Yıllar*, Remzi Yayınları, İstanbul.

ŞİMŞİR Bilal N. (1996) *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınları, Ankara.

Thukydides (2019) *Peloponnesos Savaşları*, Çev. F. AKDERİN, Belge Yayınları, İstanbul.

VANDOV Dimitir (2014) *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

YERASİMOS Stefanos (2000) *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri, 1917-1923*, Boyut Yayınları, İstanbul.

İnternet Kaynakları

1921 Anayasası (Teşkilâtı Esasiye Kanunu), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

The ICB Data Viewer, <http://www.icb.umd.edu/dataviewer/>. (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

Türk Dış Politikası Kriz İncelemeleri, <https://www.tdpkrizleri.org/category/tuerk-dis-politikasi-krizleri-listesi/> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

Vienna Convention on Diplomatic Relations 1961, *Birleşmiş Milletler Anlaşmalar Sayfası* https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/9_1_1961.pdf (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023).

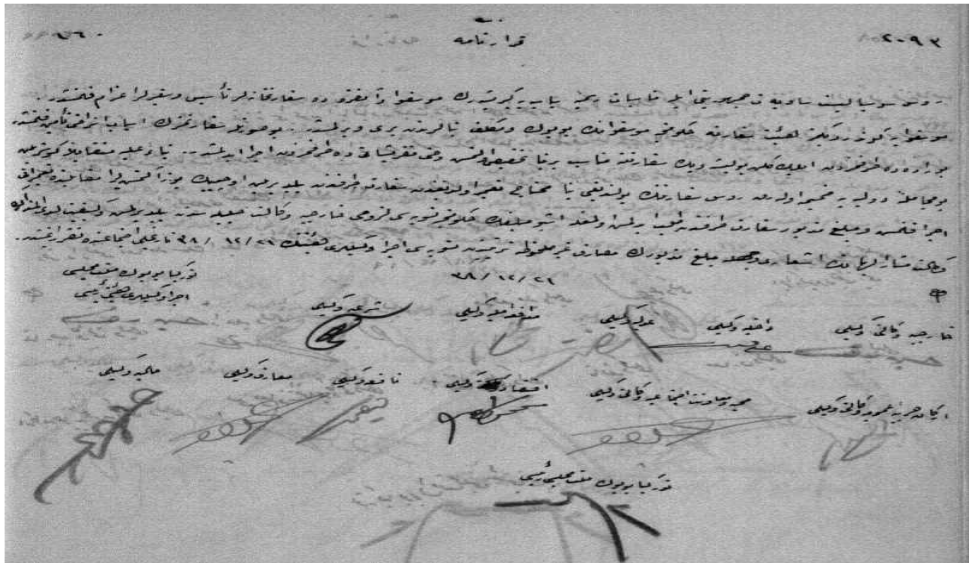
Ekler

٤٨
٤٤٥
قراری نام
غیرہ جیوہ قراری نامی بویک ملت مجلس اعضائندہ آنقرہ میروی علی خوار یا سا حفریندک روس
بویک جمہوری ترمین موسقوہ سفیرکیریکتہ نیینتہ قرار ویرلندہ
ایجو قراریک اجرائندہ خارجہ دکانی نامورد۔ ٩٨ سرزنی ١٤٢١
خارجہ کورمانی دیکری نامہ دایند دیکری نامہ بدله دیکری نامہ میزانی بدله دیکری
دکانہ ہریمہ میروکی میروکی اقتصاد دیکری نامہ دیکری نامہ عارض دیکری نامہ
دفعہ ١٤٢١

EK- 1 Batı Cephesi Kumandanı Ankara Mebusu Ali Fuat (Cebesoy)'ın Moskova Büyükelçiliği'ne Tayinine dair kararname. (BCA, 30.18.01.01/1.18.12, 9 Kasım 1920).

٤٤٨
قراری نام
خارجہ سفارت مقیمہ ہما۔ جو قراریک نامہ بویک ملت مجلس اعضائندہ آنقرہ میروی علی خوار یا سا حفریندک روس
بویک جمہوری ترمین موسقوہ سفیرکیریکتہ نیینتہ قرار ویرلندہ
ایجو قراریک اجرائندہ خارجہ دکانی نامورد۔ ٩٨ سرزنی ١٤٢١
خارجہ کورمانی دیکری نامہ دایند دیکری نامہ بدله دیکری نامہ میزانی بدله دیکری
دکانہ ہریمہ میروکی میروکی اقتصاد دیکری نامہ دیکری نامہ عارض دیکری نامہ
دفعہ ١٤٢١

EK- 2 Buhara Elçiliği'ne Tayin Edilen Galip Paşa'nın görev yerine gönderilmesi imkânsız olduğundan merkezde kalması ve fırsat buldukça Ruslar nezdinde teşebbüste bulunulmasına dair kararname. (BCA, 30.18.01.01/5.22.17, 30 Temmuz 1922).

EK- 3 Ankara'daki Rus Elçilik binasının onarımı için gereken paranın ödenmesine dair kararname. (BCA, 30.18.01.01/6.41.13, 21 Aralık 1922).

154, Телеграмма Заместителя Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Полномочному Представителю РСФСР в Турции С. И. Аралову

11 мая 1922 г.

Первое. Ввиду того, что выступление Энвера в Бухаре воспринимается мусульманскими массами как поддерживаемое ангорским правительством и Мустафой Кемалем и что Энвер выдает себя за проводника предначертаний Ангоры, попросите Мустафу Кемаль выступить в парламенте и в печати с декларацией, определяющей отношение ангорского правительства к действиям Энвера в Бухаре или сделать это каким-либо другим образом⁸³.

Второе. Скажите ему, что наше дружественное отношение к Турции остается неизменным и нам кажется странным, что ангорское правительство из случая ликвидации нами шпионажа сотрудников турецкого посольства делает вывод о прекращении наших дружественных отношений с Турцией. Мы готовы в любой момент ликвидировать московский инцидент, но мы не можем предоставить сотрудникам турецкого посольства в России привилегии заниматься шпионажем против России*. 10 мая Али Фуад уехал из Москвы.

Скажите Мустафе Кемалю, что Вам было поручено Российским правительством заявить отвод против Али Фуада с просьбой отозвать его из России. Никакие отдельные лица, даже Али Фуад, не должны срывать нашу дружбу с Турцией своим преступлением или легкомыслием — безразлично. Мы в достаточной степени доказывали, доказываем и будем доказывать нашу дружбу с Турцией; наша помощь оружием и золотом достаточное тому доказательство и не сорвать эту дружбу чемадану, от совместного с нами вскрытия которого Али Фуад отказался, так же как отказался и обсудить с нами возможный выход, ограничиваясь только ультиматумами. Единый русско-турецкий фронт против Энвера будет лучшим доказательством со стороны турок действительности их дружбы с нами. Напомните Мустафе Кемалю, что в прошлом году, когда турецкая армия отступала перед греками и турецкое правительство эвакуировало Ангору, мы не пустили Энвера в Анатолию и пресекли всякую возможность каких-либо авантур против ангорского правительства**. За все время только мы были той стороной, которая давала реальные доказательства дружбы. Со стороны Ангоры были лишь словесные заверения.

Л. Карахан

EK- 4 Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Karahan'ın, Büyükelçi Aralov'a Telgrafı, 11 Mayıs 1922. (Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, s. 379).

(Copie) 1 7 Très Urgent

Moscou le 22/4/1922
N° 292

Monsieur le Commissaire,

L'acte de violence et de violation de domicile dont ont été frappés des attachés militaires et des attachés de l'Ambassade le 21 Avril 1922 à 6 1/2 du soir par les autorités de la Tcheka, sans l'apportement N° 15 de l'immeuble N° 16 de la Rue Bolchaya Dmitrovka, dans la forme la plus injurieuse et la plus inadmissible dans les relations internationales, ayant été porté à la connaissance du Commissariat d'Affaires Étrangères de la R. S. F. S. R. par l'Ambassade de Turquie vers 3 h 1/2 du matin, 22 Avril 1922 avec la demande expresse de faire retourner à l'Ambassade de Turquie dans le plus bref délai, la valise cachetée renfermant des documents ^{politiques} diplomatiques et des chiffres, publiés par les Tchekistes, et la dite demande

EK- 5 Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Lev Karahan'a gönderdiği nota, 22 Nisan 1922. (ilk sayfası). (TİTEA,327/13/13, 22 Nisan 1922).

2) n'ayant eu aucun résultat positif
jusqu'ici, je me vois dans l'obligation
à mon très grand regret, de vous
demander Monsieur le Commissaire,
de vouloir bien faciliter le for-
malité nécessaire pour mon départ,
étant donné que dans les conditions
présentes il est impossible que je
puisse endosser plus longtemps
aucune responsabilité devant mon
Gouvernement et le peuple de
Ménoué dans l'œuvre de paix
et ^{de la} continuation des relations d'amitié
entre nos deux pays.
Veuillez agréer etc. etc.
Monsieur Karakhan
Commissaire du Peuple des Affaires
Étrangères de la R. F. S. S.
En Vite

EK- 6 Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Lev Karahan'a gönderdiği nota, 22 Nisan 1922. (son sayfası)
(TİTEA, 327/13/13, 22 Nisan 1922).